

Dohnal, Josef

Hodnoty jako organizující princip literárního díla

In: Dohnal, Josef. *Proměny modelu světa v ruské próze na přelomu XIX. a XX. století*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2012, pp. 33-40

ISBN 9788021059436

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/124560>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Kapitola třetí

Hodnoty jako organizující princip literárního díla

Literatura – a ne jen ruská – byla vždy více či méně spojena s funkcí zachovávaní či prosazování jistých hodnot. Mnohá z literárních děl byla především hodnototvorným nebo hodnoty uchovávajícím artefaktem; stačí vzpomenout roli literatury např. v ruském klasicismu. Není proto bez užítku všimnout si této s hodnotami spjaté dimenze literárních děl, a to jak obecně, tak co do místa hodnot v literárních dílech na přelomu XIX. a XX. století.

Máme-li hovořit o roli hodnot, hodnotových soudů a hodnotových vyjádření v literárním díle, nezbyvá než si vymezit pojem hodnoty tak, jak jej budeme v následujícím textu užívat. Asi nejobecnějším vyjádřením obsahu pojmu v sociální sféře (tedy mimo matematiku, ekonomii atd.) může být definování hodnoty jako „přesvědčení nebo víra, že daná věc je špatná, dobrá nebo důležitá pro život“³⁰; v podstatě totéž nám pak říká i heslo hodnoty v internetové encyklopedii Wikipedie: „Hodnoty jsou představy jedinců nebo skupin o tom, co je žádoucí, správné, dobré či špatné“³¹. Taková definice pak pochopitelně nestačí, protože každý model světa, na jehož sdílení jsou založeny sociální skupiny od elementárních až po lidstvo jako celek, pracuje s jinou soustavou hodnot, kterou navíc ještě konkretizuje, takže tatáž hodnota nemusí být v dané hodnotové soustavě zařazena podobně, natož pak zcela stejně; pravděpodobně pak nezbyvá než pracovat s hodnotovými soustavami jako kombinacemi hodnot, které se navzájem ovlivňují, ať již tak, že se posilují, anebo vstupují do vzájemné konfrontace, v níž se některá z hodnot ukazuje „slabší“. Význam traktování konkrétních hodnot v dané societě pak zmiňuje i výše uvedená definice hodnoty, když říká, že: „Právě na rozdílných hodnotách do značné míry spočívá variabilita mezi kulturami. Hodnoty jedince jsou výrazně ovlivněny konkrétní kulturou, v níž žije.“³²

V rámci estetického osvojování světa jako specifické části osvojování si hodnotové soustavy konkrétní society by nám pak neměl uniknout pojem estetické hodnoty, kterou je možno popsat jako „... významový proces, na jehož vzniku nebo dění participuje estetické osvojování si světa člověkem“.³³ Autoři tohoto hesla však své vyjádření doplňují poukazem právě na pluralitní pova-

30 <http://cs.wikipedia.org/wiki/Hodnoty> (7. 6. 2012)

31 <http://cs.wikipedia.org/wiki/Hodnoty> (7. 6. 2012)

32 <http://cs.wikipedia.org/wiki/Hodnoty> (7. 6. 2012)

33 http://cs.wikipedia.org/wiki/Estetick%C3%A1_hodnota (7. 6. 2012)

hu hodnot, když říkají: „Estetická hodnota integruje hodnoty mimoestetické: noetické, politické, erotické, etické atd. Vzniká a vytváří se v estetickém zážitku z hlediska estetického postoje. Existuje jako potenciál příslušného objektu. K časovým objektům přistupuje jako dočasné, finální určení. Estetická hodnota stojí na hierarchicky budovaných estetických kvalitách.“³⁴ Za mimořádně podstatnou součást definice považujeme označení estetické hodnoty

- za ovlivněnou mimoestetickými hodnotami
- za „potenciál příslušného objektu“, tedy za něco, co může, ale nemusí nutně být aktualizováno (objeveno, oceněno, sankcionováno, ...)
- za dočasnou a finální – tedy danou v určitém čase a v něm neměnnou, leč zřejmě potenciálně proměnlivou, bude-li podána v jiném čase.

Takové vyjádření totiž implikuje závěr, který v praxi dlouho známe, že totiž za „estetičtější“ mohou být považována díla, které inklinují k zobrazení námi sdílených hodnot a hodnotových soudů (o čemž nezářídka svědčí praxe literární kritiky i literární historie), zatímco za „méně esteticky hodnotná“ mohou být označena díla kontroverzní, anebo nesoucí jiné než vnímatelem/interpretátorem sankcionované hodnoty.

Stejně tak platí, že potenciál příslušného objektu se neodhaluje automaticky, že v procesu recepcce je odhalován aktivní součinností čtenářovy rozpoznávací práce a její interakcí s textem jako organizovaným celkem vyjadřujícím autorovy představy o tom, co je žádoucí, správné, dobré či špatné. Platí-li to – a ono to platí – pak text imanentně obsahuje i explicitně nebo implicitně vyjádřené hodnotové soudy, které čtenář rozpoznává, vyrovnává se s nimi, (ne) identifikuje se s nimi. Kde však jsou tyto hodnoty „uloženy“, jak se k nim čtenář dostává, jak pozná, že je vnímá „správně“, tedy v souladu s intencí autora daného literárního textu? To jsou jen některé z otázek, které nás v tom případě napadají a na které by bylo vhodné hledat odpověď.

Že to není nikterak jednoduché, je evidentní. Konstatoval to již svého času F. Miko, když se zamýšlel nad problematikou analytického a hodnotového přístupu k literárnímu dílu – tehdy napsal: „Problém tu odjakživa bol a spočíval v tom, že při všetkej pragmatickej evidentnosti hodnoty na jednej a objektivnej evidentnosti materiálnej stránky spoločenského objektu na druhej strane nebolo dosť zřejmé, ako z istej objektivnej štruktúry vyplýva subjektívne evidovateľná hodnotová kvalita, resp. naopak, ako môže – povedzme v prípade literárneho diela – istý ideovo-hodnotový zámer autora vstúpiť do materiálnej súvislosti diela a stať sa ich funkciou.“³⁵

Problémem hodnoty se zabýval daleko dříve i kritik z neznámějších, František Xaver Šalda. Ve své stati Hodnoty kulturní a mocnosti životní (Protest

34 http://cs.wikipedia.org/wiki/Estetick%C3%A1_hodnota (7. 6. 2012)

35 MIKO F.: Hodnoty a literární proces. Bratislava 1982, s. 9–10.

proti mnohému) se vyjádřil pregnantně a bojovně k mnoha aspektům umělecké hodnoty a při charakterizování vlastností uměleckého díla jako poznání sui genesis, a tedy přisuzování hodnoty, napsal: „Poznání umělecké a básnické jest svět sám v sobě uzavřený a dovršený; co opravdový básník nebo umělec poznal, poznal pro věky, poznal navždycky: stojí to zde jako cosi celého a jednotného, jako akord světla, jemuž nelze nic ubrat, k němuž nelze nic přidat.“³⁶

Přijmeme-li výše uvedené výroky jako východiska pro naše zamyšlení, pak bude zřejmě potřebné akceptovat, že se v umělecké literatuře může literární kritik i „řadový“ čtenář pít primárně po dvou vzájemně odlišných, a přece spolu navzájem těsně spojených typech hodnot, z nichž každé skupina je „napojena“ na jinou vrstvu literárního díla; pátrat tedy může po:

1. **hodnotách etických** – tedy těch, které odpovídají na otázku „co je dobře“ a které spoluvytvářejí morálku té které konkrétní společnosti; v literárním díle pak jsou navázány především na obsah, na zobrazený „životní materiál“.
2. **hodnotách estetických** – tedy těch, které jsou vlastní jen světu umělecké literatury a souvisejí s tím, co je jejím posláním z hlediska především formálního.

Na první pohled by se možná zdálo, že etické hodnoty se stanou pro naše uvažování o hodnotách „snadnější kategorií“. Není tomu tak, a to proto, že etické hodnoty jsou značně proměnlivé. Platí pro ně, že „... цели и ценности каждой социальной группы жестко определяются некоторой конкретной системой интересов или желаний“.³⁷ S. Korněv tak vyjadřuje časovou a sociální proměnlivost hodnot i jejich jistou utilitaritu, o čemž nás přesvědčilo mnoho hodnotových zvrátů, které lidstvo zažilo a které, koneckonců, zažívá naše generace sama bolestně na své vlastní kůži. Právě přelom XIX. a XX. století byl v tomto ohledu mimořádně zajímavým obdobím, ve kterém mnohé do té doby „páteří“ a „neměnné“ hodnoty začínaly být relativizovány, a to ve větším měřítku, než v kterékoli jiné době předtím.

Je pochopitelné, že umělecké dílo se k etickým hodnotám vyslovuje – umělecké dílo jako sociální fakt nemůže zůstat mimo ně. I ony jsou však „produktem“ society – neexistují mimo ni a jsou na ni vázány.³⁸ Odsud se pak pro čtenáře otevírá primární hodnotový pohled na literární dílo, který byl formován patrně již v nejranějším mládí při četbě pohádek či dalších žánrových

36 <http://www.volny.cz/d-fridrich/salda01.htm> (7. 6. 2012)

37 http://www.kornev.chat.ru/plac_1_v.htm#Общие%20ценности (7. 6. 2012)

38 To potvrzuje např. pojmání hodnoty u McDowella: „Jsou objektivní, protože svět obsahuje aktuální hodnotovou vlastnost, např. „být nebezpečný“. Hodnoty vyjadřují to, jak se nám svět jeví (*Aesthetic Value, Objectivity, and the Fabric of the World*). Obsah tohoto zjevování (těchto projevů) chce McDowell pojímat jako transparentní způsoby přístupu ke světu. V textu *Non-cognitivism and Rule-Following* zdůrazňuje, že svět nemusí být koncipován nezávisle na hodnotách („*evaluative outlooks*“), pokud se vzdáme přírodovědného pojmu objektivity.“ In: <http://www.phil.muni.cz/fil/etika/texty/McDowell.htm> (7. 6. 2012)

útvářů určených pro malého čtenáře/posлуhače: ty podávaly jednoduchý, abstraktní příběh a valná jejich většina směřovala k nastolení hodnotové dichotomie *dobrý* kontra *špatný* s tím, že pohádka pomáhala v základním hodnotovém ukotvení dítěte jako nového člena society a zároveň se tak mimo jiných faktorů spolupodílela na procesu adaptace jedince prostřednictvím sdílení daného modelu světa, který byl pro danou societu vlastní. Odsud pak zřejmě plyne ona primární potřeba nacházet „potřebné hodnoty a modely chování“ v literárních dílech. Odsud možná pochází intuitivní potřeba hledat v literárních dílech didaktické rysy a porovnávat díla podle toho, zda čtenáře „vychovávat“ nebo nikoli. Možná zde má pro mnohé svůj zdroj podvědomá touha po happy endu, proto u mnohých rozpaky, pokud „kladný hrdina“ nedosahuje vítězství, anebo dokonce prohrává a hyne. Odtud možná vychází i podivný pocit čehosi nedořečeného, není-li jasně řečeno, co je „dobře“ a co „špatně“ – a zrovna to se ve druhé polovině XIX. století začíná objevovat jako jeden ze symptomatických rysů (nejen) literárního vývoje. Jako by to bylo signálem, že hodnota nebo hodnoty, které hrdina v díle prezentoval (nebo reprezentoval), také prohrávají. Odsud pak možná tendence, které jsme byli mnohokrát v historii svědky, posuzovat literární díla pouze nebo především podle toho, zda prezentují „správné“ hodnoty; pokud je prezentovala, byla to díla cenná, v opačném případě byla díla odsuzována, v některých autoritativních společenských systémech cenzurována (a tím uváděna „na cestu pravou“) či konfiskována, zakazována, vylučována z veřejného oběhu, pálena nebo jiným způsobem odstraňována – řadu dokladů najdeme snad ve všech literaturách, nikoli jen ruské či německé, které nám přicházejí na mysl jako první. Není jisté náhodou, že takto cenzurováno bylo kdysi dávno Radiševovo Путешествие из Петербурга в Москву, ale stejné tendence zakazovat některá literární díla pokračují i v XIX. a ve XX. století, a to bez ohledu na to, zda šlo o „starý“ režim před rokem 1917 nebo režim „nový“ později.

Jakoby v takovém přístupu byl realizován princip, který J. Lotman odhaluje ve staré ruské literatuře: „Слово никогда не ставится в один ряд с другими искусствами! Они (т.е. слова – J. D.) получают авторитет извне, от сакральных или феодальных ценностей. Слово же авторитетность присуща имманентно, как таковому.“³⁹ Slovo/literatura se stává nástrojem socializace, a tedy i spoluúčasti na morálním a etickém. O tomtéž pak hovoří i již dříve uvedený McDowell, který „... ctností, ctnostným charakterem rozumí holisticky spojenou síť způsobů chování, jejichž morální kvalita je rozeznatelná pouze z vnitřní perspektivy nějaké „tradice“, která musí být pojmána jako výsledek intelektuálního přeformování „první“ přirozenosti člověka do „druhé““⁴⁰

39 ЛОТМАН, Ю. М.: Очерки по истории русской культуры 18 века. Из истории русской культуры. т. 4 (XVIII – начало XIX века). Москва 1996, с. 88–89.

40 <http://www.phil.muni.cz/fil/etika/texty/McDowell.htm> (7. 6. 2012)

Literatura tak plní svoji zřejmě primární funkci sociokulturní – slouží jako nositel kulturní informace. V různých synchronních či diachronních sociokulturních systémech pak jako taková může plnit srovnávací funkci, o které hovoří S. Korněv v souvislosti se střety kulturních systémů, i když totéž zřejmě platí i pro střet jedince s kulturním systémem: „Сталкиваясь между собой, им приходится редактировать те или иные элементы своих систем, „переоценивать“ значимость каких-то целей и ценностей, ограничивать, изменять ее. В конечном счете – выстраивать некую интегральную систему целей и ценностей. То есть диалог между такими участниками будет подлинным философским диалогом о целях и ценностях; начиная с обсуждения чисто внешних и материальных факторов, он неизбежно приводит к разговору „о смысле жизни“, поскольку каждый из участников максимально заинтересован в том, чтобы понять истинные приоритеты другого, и в том, чтобы их взаимное удовлетворение произошло наиболее гармоничным образом.“⁴¹ Při takovém pojetí je literatura vlastně stále jen nástrojem – slouží k socializaci, slouží k uchování kulturní informace, slouží k polemice či souboji mezi různými hodnotovými systémy. Rozhodně jí tuto funkci nemůžeme upírat, je to dokonce její funkce primární – pro ni vznikla; nemůžeme ji tedy popírat. Dokonce bychom tvrdili, že v jistých fázích mimo-literárního vývoje dochází ke zdůraznění právě této primární funkce – vždy tam, kde se sociální systémy dostávají do krizových stavů a potřebují znovu, anebo silněji než dříve vyvolat potřebu vnímat, respektovat, sdílet, možná také redefinovat hodnoty, na nichž je daná společnost založena a které jí umožní zachovat své bytí, což je zřejmě základní funkcí hodnot jako takových.

V novověku však je jakoby paralelně s těmito hodnotami v literatuře „stavěna“ i sféra vyslovené estetických hodnot, zjednodušeně bychom mohli říci hodnot toho, jak jsou primární etické hodnoty v umělecké literatuře zobrazovány, jak jsou do ní uváděny, nakolik explicitně a do jaké míry autoritativně jsou prezentovány, nakolik jsou prodchnuty přímou didaxí. Výrazným podnětem k rozvoji vnímání těchto hodnot byl zřejmě vznik autorské literatury – oslabení vlivu a závaznosti žánrových kánonů, svoboda jedince vyjadřovat se „po svém“, vstupovat do polemiky s dřívějšími postupy, nalézat nové způsoby artikulace myšlenek a názorů.

Nebyly tak negovány etické hodnoty, přestaly jen být jedinými hodnotami, které bylo lze uměleckou literaturou přenášet. Prvky onoho JAK začaly být také podstatně více vnímány, staly se samostatným hodnotícím kritériem při posuzování konkrétních literárních děl. Literární dílo zůstává i nadále zasazeno do sociálního kontextu, dostává však další rozměr, zcela jinou dimenzi. Kromě obsahu (CO) vchází do nazírání prvek tvorby a tvořivosti v rámci

41 http://www.kornev.chat.ru/plac_1_v.htm#Общие%20ценности (7. 6. 2012)

formy. F. X. Šalda v této souvislosti konstatuje: „Všecka opravdová tvorba jest v tom, zpracovávati životní dojmy a pocity ve formy. Prostý, netvořivý člověk jest příživník života: zužívá prostě svých dojmů, tyje z nich náladově – tvůrci nejsou však dojmy nic jiného než materiál výrazu, než abeceda všeobecně srozumitelná, v níž píše svou nejvnitřnější vizi, která nemá vzoru v přírodě (zdůraznil J. D.). Každý tvůrce jest stavitelem: z dojmů buduje něco, co v nich není; dobývá z nich hodnotu, která jest nejen cosi většího, ale i toto genere jiného než jejich součet. Prvkům, žvlům, částem dává smysl celkový, kterého v nich není; z dojmů tyčí stavby stejně smělé, umělé a pevné, jako jsou věže nebo ohrady, chrámy nebo paláce, které vyvádí stavitel z kamene nebo z cihly; dojmům dává hovořiti řečí, kterou v ně vložil a jež není řečí jejich.

Tento zázrak jest možný jen tak, že dojmy byly přeorganisovány, přehodnoceny, sestylisovány v útvar nový a jiný, než v jakém vystupují v přírodě a v životě. Z těchto přírodních útvarů musily být jedny živly vyloučeny a z ostatních zbylých jedny bylo nutno nadřaditi a druhé podřaditi: bylo nutno vytvořiti řád, žebřík hodnot, hierarchii – podobenství poslední veliké jednoty světové, která prochvívá duši tvůrce a nítí ji k lásce tvořivé.⁴² Zde nastupuje již výše uvedená charakteristika estetické hodnoty jako umění/umělecké literatury specificky vlastní kvality.⁴³

Daná charakteristika estetické hodnoty hovoří o dvou jejích stránkách – hodnotě vztahové, relační, která vzniká v příběhu nebo po estetické recepci, a stránce konceptuální (odvozené) hodnotě, která vzniká jako vzpomínka na recepci, jazyková podoba estetického zážitku.⁴⁴ Je ovšem otázkou, zda je tento přístup použitelný na práci spisovatele s materiálem nebo spíše na přístup čtenáře k již hotovému dílu v procesu jeho recepce. V tvůrčím procesu jsou obě stránky zcela jistě přítomny, hrají však pravděpodobně podstatně odlišnou roli.

Zatímco pro čtenáře je text dán a konceptuální stránkou pak pro něho může být vytvoření si názoru (a jeho formulace) na to, co procítil při vnímání příběhu podávaného textem uměleckého literárního díla, vztahová stránka se pro spisovatele stává impulsem – zneklidňujícím prvkem vytvářejícím potřebu vyjádřit se. Bez vnitřního prožitku, bez vnitřní potřeby vyjádřit vztah, názor, hodnocení nebylo by zřejmě žádného skutečně uměleckého díla. Tento vztah k čemusi a potřeba jeho artikulace jsou zřejmě základním formujícím prvkem vytvářejícím niterný pocit zaměřenosti, cílenosti, ono „sémantické

42 <http://www.volny.cz/d-fridrich/salda01.htm> (7. 6. 2012)

43 „Estetická hodnota je významový útvar/významový proces, na jehož vzniku nebo dění participuje estetické osvojování si světa člověkem ...Vzniká a vytváří se v estetickém zážitku z hlediska estetického postoje. Existuje jako potenciál příslušného objektu.“ In: http://cs.wikipedia.org/wiki/Estetick%C3%A1_hodnota (7. 6. 2012)

44 In: http://cs.wikipedia.org/wiki/Estetick%C3%A1_hodnota (7. 6. 2012).

gesto“, s nímž pracuje Mukařovský. Je velmi pravděpodobné, že tento vztah – ať již v kterémkoli bodě škály od bodu „absolutně pozitivní“ po bod „absolutně negativní“ – je spoluurčován nebo určován individuálním vyrovnáváním se s hodnotovými postuláty society, které autor akceptuje nebo neakceptuje, nazírá jako žádoucí či nežádoucí, jako ohrožené či jako hodny prosazování. Pro vznik impulsu díla umělecké literatury tedy jako podmínku spatřujeme vyrovnávání se autora s etickými hodnotami.

Tento primární pocit se pak konceptualizuje několikerým způsobem: autor vybírá z rejstříku dostupných žánrů ten, který je podle něho nejvhodnější. Vychází – stejně jako v ostatních úrovních konceptualizace – z tradice, tedy z rejstříku dostupných forem, z osobní zkušenosti s nimi či osobního povědomí o nich. Po volbě žánru volí styl jako konkrétní syntaktickou a lexikální realizaci literárního díle. Do spolupůsobení těchto dvou konceptualizujících úrovní zasahuje ještě třetí – strukturace materiálu jako rozhodnutí o tom, kdy, kde a v jaké formě jednotlivé prvky, ať již formální či výrazové využít. Ve všech těchto úrovních konceptualizace je autor sám – překonává nebo akceptuje dřívější postupy, „tradičněji“ nebo „novátorsky“ přetváří původní záměr do „hmoty“ literárního díla. I zde činí hodnotově podmíněná rozhodnutí – přijímá a užívá postupy, které jsou pro něj „hodnotnější“, tj. umožňují mu adekvátněji „materializovat“ jeho záměr. Často se pak dostává do střetu s literární kritikou, která se cítí oprávněna jeho postup hodnotit – a mnohdy v historii docházelo k tomu, že to, co originální spisovatel považoval za hodnotné (originální žánrová forma, neotřelý styl, inovativní struktura), vyhodnotila kritika jako „nehodnotné“ – a kolikrát již v historii došlo k přehodnocení. Co je v tomto směru tedy hodnotné? Z dlouhodobého pohledu bychom asi řekli, že tak můžeme označit vše, co napomáhá ke zvyšování prožitku naléhavosti zobrazovaných etických hodnot, co obohacuje rejstřík žánrových, strukturačních i lexikálních a stylových možností, co estetizuje zobrazované, co má, co plní – konstatujme opět s Mukařovským – estetickou funkci. Dospíváme tedy k závěru, že hodnoty etické a estetické nejsou v rozporu, ale že se navzájem doplňují; může tedy vzniknout dílo kdekoli v matici uváděné níže:

		estetická hodnota	
		vysoká	nízká
etická hodnota	vysoká		
	nízká		

Etické a estetické hodnoty tedy můžeme označit za organizující princip literárního díla, můžeme je také označit za cíle – a otevírá se tak diskuse o teleologii v oblasti umělecké literatury, kterou považujeme za velmi žádoucí. Možná úvod k ní podníti malý citát z F. X. Šaldy: „Všecky hodnoty kulturní – krása, síla, velikost, mravnost – dají se pochopiti jen jako odraz vůle k jednotě, vůle milovati a věřiti nadosobně. Jen tak mohou pojmovati v sebe nesmírné a temné mocnosti životní a neochuditi je o jejich tajemství, které jest pokrmem radosti světové, stravou jejího plamene – toho plamene, na němž jedině mohou ohřát se lidská srdce ustydlejší dnes, než byla kdy jindy.“⁴⁵

Přelom XIX. a XX. století není v tomto ohledu jiný. Kritický realismus XIX. století vyzdvihl prózu jako dominantní způsob zachycení světa, akcentoval pak románovou formu jako tu, která je schopna postihnout „velká plátna“, dlouhé vývojové periody, větší počet osob atd. Poté přichází změna – ke slovu se dostává kratší próza a poezie. Hodnoty literární/estetické se mění: přichází protest, nové vidění, formální inovace mnohdy spíše proklamované než realizované (např. D. S. Merežkovskij se v mnohém přidrží spíše tradičních forem, viz např. jeho romány), jindy halasně nejen hlásané, ale i realizované. I proto bude v následujícím naše pozornost upnuta k próze; změny v ní nejsou povětšinou tak dramatické a umožňují nám zaměřovat se na druhou stránku hodnotového spektra – na hodnoty etické, které procházejí velmi významnými změnami a mnohé z nich jsou rozkolísány do takové míry, do jaké se to zatím jen málokdy evropské literatuře přihodilo. K tomu je však vhodné zachytit i to, jak k „přelomu“ reality do uměleckého díla dochází.

45 <http://www.volny.cz/d-fridrich/salda01.htm> (7. 6. 2012)